

A magyar rím fonológiai leírása funkcionális-kognitív megközelítésben¹

1. Bevezetés

A magyar verstani szakirodalom bevett formális rímfelfogásának (összefoglalóan I. Simon 2012) egyik szembetűnő ellentmondása, hogy a hangzástényezőként meghatározott rímet egyszerre tekintik alapvető és járulékos eszköznek a versben. Mivel e rímelméleti kiindulópontból a rím egyik fő funkciója a versszöveg belső tagolása, nélkülözhetetlen, konstitutív elem a versben. Ám ezzel párhuzamosan másodlagos ritmustényező is: dekórum, amely mintegy kiegészíti a szöveg hangzásszerkezetét. Ez az ellentmondás egy újabb problémát vet fel: a rím önmagában működő, következőképpen saját ontológiai igénytel felépítő struktúra, vagy csupán származékos létmódja van a vers fogalmához képest? Másként fogalmazva: a rím teszi a szöveget verssé, vagy pedig a szöveg versszerűségéből következik a rím jelentősége?

Megítélésem szerint a rím ontológiai státusára irányuló kérdések nem válaszolhatók meg a formális rímfelfogásból kiindulva, az ugyanis mind a verset, mind a rímet tárgyiasítja, méghozzá egymás vonatkozásában: a rím egyfelől szükséges és elégséges kritériuma a versnek, másfelől díszítő eszköz, amely alá van rendelve a műalkotás struktúrájának. Belátható, hogy ez az ellentmondás csak egy új elméleti kiindulópont bevezetésével válik feloldhatóvá, miként ezt Gadamer általánosságban megfogalmazza: „A dekoráció fogalmát valójában ki kell szabadítani ebből az ellentétviszonyból, melybe az élményművészet fogalmával állították, s a bemutatás ontológiai struktúrájára kell alapoznunk, melyet a műalkotás létmódjaként dolgoztunk ki. Elég visszaemlékezni arra, hogy a díszítő, a dekoratív eredeti értelme szerint egyáltalán a szép. Helyre kell állítanunk ezt a régi felismerést. [...] A dísz ugyanis nem magáért való dolog, melyet csak utólag helyezünk el valami másra, hanem hordozójának megmutatkozásához tartozik. Mert a díszre is érvényes, hogy a bemutatáshoz tartozik; a bemutatás pedig létfolyamat, reprezentáció” (Gadamer 2003: 190).

Úgy kell tehát megközelíteni a rím fonológiai prominenciájának kérdését, hogy az mind a rím belső struktúrája, mind pedig a versszöveg egésze felől megválaszolható legyen. A rím nyelvtudományi leírásában a kognitív nyelvészeti kiindulópont alkalmasnak bizonyul erre: funkcionális nyelvelméleti háttérfeltevései alapján sem a nyelvet, sem a nyelvi műalkotást nem objektiválja, így elkerüli a dekórumfelfogás problémáit. Másrészt funkcionális-kognitív kiindulópontból a vers sorokra tördelése és rímes jellege egyaránt a konstruálás fonológiai dimenziójában válik értelmezhetővé: a szövegvilág fogalmi konstruálásának nyelvi szimbolizálásában, azaz a fonológiai konstruálás folyamatában funkcionálnak lényegi, egymással összefüggő tényezőkként. Vagyis a konstruálás és annak fonológiai dimenziója az a holisztikus kiindulópont, amelyből a rím hangzásbeli feltűnősége újrafogalmazható: a rím a fonológiai struktúráként felfogott szöveg egészéhez képest, abban funkcionálva válik prominens elemmé, ezért fonológiai leírása nem tekinthet el sem a szövegbeli funkcionálás, sem pedig a jelentésképzés elsődlegességének a szempontjától.

Ebben a tanulmányban a rímet fonológiai struktúráként közelítem meg, így a konstruálás szemantikai aspektusa nem kerül előtérbe. Mindazonáltal a konstruálás holisztikus kiindulópontjából fontos előfeltevés következik: a rím fonológiai struktúráként sem pusztán fonémák rendezett szekvenciája, hanem egy szemantikai struktúra nyelvi szimbolizációja, ezért minden esetben lexikális egységekkel vizsgálom a rím fonológiai működését.

További probléma, hogy a rím járulékos ritmustényezőként történő értelmezéséből következően a magyar verstani szakirodalom fő áramában (I. Szepes–Szerdahelyi 1981, Szepes 1989, Fónagy 1999) a rím kategóriájának leírásakor a hangzásbeli összecsengés minősége válik elsődleges szemponttá: eszerint megkülönböztethetünk tiszta rímet (önrím, ragrím, képzőrirím, hímrím, rossz rím alkategóriákkal) és asszonáncot (tiszta asszonánc, magánhangzós asszonánc, mássalhangzós asszonánc alkategóriákkal). Ez a kategorizálás több ponton is felülvizsgálendő. Egyfelől a tiszta rím olyan kategóriának bizonyul, amelynek egyetlen példánya van (a teljes egybehangzás), a kategória alkategóriái ugyanis nem a hangzásbeli minőség fokozataira, hanem a tiszta rím megvalósításának

¹ A tanulmány, amely a 7. Félúton konferencián tartott előadás bővített, szerkesztett változata, az OTKA K 81315 számú pályázatának támogatásával készült. Köszönettel tartozom Tolcsvai Nagy Gábornak, Laczkó Krisztinának és Kuna Ágnesnek értékes javaslataikért. Minden hiányosságért és kidolgozatlanosságért egyedül a szerzőt terheli felelősség.

módozataira vonatkoznak; ráadásul a tiszta rím akár „funkcionálisan bántó” tökéletességű is lehet (éppen ezért tekinthető rossz rímnek is). Mindez a tiszta rím éles elkülönítését és a kategórián belüli kitüntetett helyét teszi megkérdőjelezhetővé, annál is inkább, mivel a hangzásbeli összecsengés értékelésének elméleti kiindulópontja kifejtetlen marad. Másfelől a tiszta rím és az asszonánc merev elválasztása sem problémamentes, azt a háttérfeltevést érvényesíti ugyanis, hogy a nyelvhasználók egyértelműen különbséget tesznek a befogadás során tiszta és nem tiszta rím között. A verstani hagyomány rímkategóriáját tehát reflektálatlan elméleti kiindulópont, merev kategória-határok és taxonómikus kényszer jellemzi.

Mindezek alapján ebben a tanulmányban a rím fonológiai leírását a kognitív nyelvészet kiindulópontjából kezdeményezem, reflektálva a fenti problémákra: fő célom, hogy a magyar rím kategóriájának belső szerveződésére, valamint a rím sematikus fonológiai szerkezetére javaslatot tegyek a kognitív fonológia megközelítésében. Ennek során egyetlen egységes, a prototípuselv alapján szerveződő rímkategóriát tételezek, amelyben a prototípus körül, attól eltérő távolságban rendeződnek el az összecsengés különböző minőségű és szerkezeti felépítésű módozatai. Ezzel a leírással elkerülhetőnek vélem az indokolatlan fogalmi merevséget, szűkítést, valamint a korábbi leírások belső ellentmondásait. A tanulmány a következőkben összefoglalja e kognitív kiindulópont legfőbb jellemzőit a fonológia terén (2.), majd a rím kategóriáját a prototípuselv szerint mutatja be Arany János rendszerezéséből kiindulva (3.), végül a rím fonológiai struktúrájának általános modellálása tesz kísérletet (4.). A tanulmány a legfőbb következtetések összefoglalásával zárul (5.).

2. A kognitív fonológia elméleti kiindulópontja

A fonémák nyelvtudományi kutatásában egyértelműen és határozottan megkülönböztethető egy formális és egy funkcionális-kognitív kiindulópont. A **formális felfogás** voltaképpen a huszadik század első évtizedeinek kutatásai, elsősorban Jakobson strukturális fonológiája alapján (l. például Jakobson 1962, Jakobson–Halle 1956) a fonémát az autonóm nyelvi rendszer absztrakciós szintjén tartja leírhatónak, a fonémák részrendszerében, fonetikai megkülönböztető jegyek relációi alapján. Ezzel szemben a **funkcionális-kognitív kiindulópontot** a mentalisztikus megközelítés és a testben létezésből (embodiment) történő kiindulás jellemzi: az előbbi Baudouinre (Nathan 2007: 614) és Sapirra vezethető vissza (Taylor 1995: 228), akik szerint a **fonéma mentális hangkép, egységes mentális entitás** (a beszédhangok mentális reprezentációja); az utóbbi előfeltevés alapján a fonémák a beszédhangok produkciójának és percepciójának fizikai-fiziológiai megtapasztalásából kialakuló reprezentációk.

Vagyis a kognitív fonológia legfőbb tézise, hogy a fonológia tárgya azoknak az elmebeli reprezentációknak a kutatása, amelyek a beszéd mint megtapasztalt emberi tevékenység feldolgozása során jönnek létre. E reprezentációk ugyan általában nem hozzáférhetők a tudatos reflexió számára, teljes kifejtettségben pedig csak a fonológiai kutatásokban realizálhatók, mégis alapvető fontosságú ezeknek a mentális struktúráknak a tételezése. Ennek révén ugyanis a fonémák nem pusztán a nyelvész deskriptív absztrakciói, hanem a nyelvhasználatban gyökerező, így pszichológiai realitással rendelkező struktúrák – a tudásként felfogott nyelv részei. Langacker (1987: 78) a néma verbális gondolkodás mindennapi tapasztalatával érvel amellett, hogy a beszédhangokról való tudásunk mentális jellegű, amely a fizikai manifesztáció nélkül is előhívható. Mivel a nyelv ebben a megközelítésben kognitív entitás, „a beszéd-szignált nem pusztán fizikai, hanem *pszichofizikai* értelemben kell figyelembe venni; a nyelvi kifejezések kognitív reprezentációja közvetlenül az audiális benyomásokból származik, és csak közvetetten azokból a hanghullámokból, amelyek e benyomásokat keltik”.²

A fonéma tehát ezek alapján nem más, mint a beszédhang mentális képe, absztrakciós folyamat eredménye. A fonológia mint nyelvtudományi diszciplína tárgya nem a fizikai realizáció önmagában, hanem az annak mentális feldolgozásával előálló tudáskategória (Langacker 1987: 78).

² „[T]he speech signal must be regarded not just in physical but rather in *psychophysical* terms; the cognitive representation of linguistic expressions derives most directly from auditory impressions, and only indirectly from the sound waves that give rise to these impressions.”

Ennek megfelelően a fonéma ugyan jellemezhető fonetikai paraméterekkel, ám nem e paraméterek mint megkülönböztető jegyek alulspecifikált listája, hanem valódi, prototipikus hang (Nathan 2007: 620). Ily módon a fonetikai jegyek sem bináris klasszifikációs eszközök, hanem a különböző beszédhangok között észlelt hasonlóságokat összefoglaló dimenziók (Taylor 1995: 231). Másként szólva az elme eljárása az orális és a hallható impressziók egységesítésére (Nathan 2007: 620). Következésképpen a **fonéma a prototípuselv mentén, radiálisan szerveződő komplex kategória**, amelynek központi tagja, prototípusa a leggyakoribb, legkönnyebben hozzáférhető allofón (Langacker 2000: 44, Nathan 2007: 617). Az így felfogott kategória egészként működtethető (noha képesek vagyunk elemezni), továbbá a fonémák mint kategóriák átfedik egymást (Nathan 2007: 620–1). E prototípuselvű szerveződés más fonológiai kategóriákat is jellemez, vagyis nemcsak a fonémajelleg, hanem annak tulajdonságai is fokozati jellegűek (l. Taylor 1995: 222–34).

Jól látható, hogy a fonológiai kutatások terén olyan funkcionális-kognitív szemlélet bontakozott ki az elmúlt évtizedekben, amely mind a fonéma létmódjára, mind annak tudományos megismerésére és leírására nézve a formális felfogástól egyértelműen elkülönülő előfeltevésekkel jellemezhető. Ez tükröződik abban a meghatározásban, amely a fonémát a beszédhangokról való tapasztalatok prototípuselvű kategorizálása révén előálló mentális struktúrának tekinti. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kognitív fonológia valóban szemléletmód, amely a beszédhangokat nem fizikai, hanem nyelvi jelenségekként tematizálja, mégpedig a megismerés közegeként és eszköze-ként felfogott nyelv leírásának keretében. Amennyiben a fonológiai jelenségek kognitív megközelítését tovább részletezzük, reflektálnunk kell azokra az elméleti különbségekre is, amelyek a kognitív szemléletű fonológiai kutatásokat jellemzik. E tekintetben két irány körvonalazható a kognitív fonológiában.

Az egyik a **természetes fonológiára** épít (vö. Taylor 1995: 228). Legfőbb jellemzője, hogy a fonológiai reprezentációk kapcsán azok fizikai-fiziológiai megalapozottságát hangsúlyozza. E felfogásban a fonémák olyan idealizált mentális célstruktúrák, amelyek a hangképző szervek és a perceptuális rendszer természetes korlátozó tényezői által formálódnak (Nathan 2007: 627). Vagyis a természetes fonológia elvei mentén kibontakozó kognitív fonológiában a fonéma azért központi jelentőségű, mert a beszéd produkciójának és percepciójának leginkább természetes egysége. Ezt támasztják alá azok a kísérleti eredmények (l. Nathan 2007: 618–9), amelyek szerint a nyelvhasználók nem tárolnak allofónvariációkat az elméjükben, lévén nem is észlelik az allofónváltozatokat, csak amennyiben azok értelmezési zavarokat okoznak. Emellett a beszédhibák is a fonemikus szinten jelennek meg, továbbá a gyerekek a nyelvelsajátítás során is absztrakt fonemikus reprezentációkat rekonstruálnak. Mindezek alapján a természetes fonológiai orientációjú kognitív kutatások a fonemikus szint jelentősége mellett foglalnak állást mind az észlelésben, mind a produkcióban. A beszédprodukció más humán-motorosképeségekhez hasonlóan az ember fiziológiai jellemzői által természetesen motivált mintázatok kialakulásával jár (Nathan 2007: 618), e mintázatok voltaképpen a sikeres beszédtevékenység megvalósulásában funkcionálnak. Ahogy Nathan fogalmaz: előre fel vagyunk szerelve természetes válaszokkal a beszédtevékenység során felmerülő (motoros) nehézségekre (Nathan 2007: 616).

Érdekes azonban arra is felfigyelnünk, hogy ebben a megközelítésben a fonológiai struktúrák funkcionalitása teleológ funkcionalitás: a struktúrák az emberi képességek természetes jellemzői, lehetőségei és korlátai mentén szerveződnek az eredményes nyelvi tevékenység kivitelezésére, alapvető nehézségek áthidalására. Ehhez képest az **amerikai funkcionális nyelvfelfogás** másként értelmezi a nyelvi struktúrák funkcionalitását: itt a nyelvi struktúrák a gyakori használat során kiemelkedő és konvencionalizálódó mintázatok, tehát nem a természetes lehetőségek és korlátok, hanem a nyelvhasználat folyamatai formálják őket (Bybee 1994: 286). Következésképpen a nyelv szerkezetei nem valamely célra irányulásukban válnak értelmezhetővé, hanem a nyelvi megismerést jellemző absztrakciós és sematizációs folyamatok keretében.

A kognitív fonológia azon ága, amelyre ez utóbbi funkcionalizmus jellemző (l. Bybee 1994, Langacker 1987, 2000), a nyelv **használatalapú megközelítéséből** indul ki. Elismeri a beszéd fizikai-fiziológiai jellemzőinek mint tapasztalati alapnak a jelentőségét, ám a fő tényezőnek az egyes hangok ismétlődő megvalósulását tekinti a fonémák kialakulásában, nem pedig az emberi szenzomotoros folyamatokat. Vagyis a különbség e két kognitív fonológiai irány között abban ragadható meg, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak a fizikai-fiziológiai, illetve a diszkurzív-

használati tényezőknek. Bybee (1994) funkcionális-kognitív fonológiai elméletének legfőbb tézise, hogy a lexikális reprezentációnak része a fonetikai szubsztancia, amely a nyelvhasználat során állandóan és fokozatosan formálódik. A fizikai-fiziológiai tényezők Bybee szerint tehát nem közvetlenül hatnak a fonológiai struktúrák mentális reprezentációjának kialakulásában és változásában, hanem a nyelvhasználat folyamatain, a konkrét megnyilatkozások produkcióján és percepcióján keresztül. Bybee modelljében a gyakoriság válik központi jelentőségű tényezővé, mert a lexikális reprezentációk fonetikai szubsztanciájának kidolgozottsága és megváltozása egyaránt a reprezentáció megvalósulásának gyakoriságából következik. Éppen ezért a használatalapú kognitív fonológiában a fonémák és a fonológiai struktúrák mentális reprezentációja nem statikus, hanem állandó változásnak van kitéve a nyelvhasználat során (Bybee 1994: 294). Következésképpen a természetes fonológiához kapcsolódó kognitív fonológiával szemben nemcsak a fonemikus szint érdemel kitüntetett figyelmet a használatalapú fonológiai kutatásokban, hanem a szubfonemikus részletek, a kivételek, a marginális jelenségek is, hiszen ezek vizsgálatával modellálható a fonológiai információk szerveződése. Bybee modelljében (l. Bybee 1994: 292–5) a nyelvhasználó a fonetikai reprezentáció részleteit is elsajátítja és tárolja, vagyis az egyes szavak fonetikai szubsztanciája különböző részletességben válik hozzáférhetővé. A fonológiai információk különféle kidolgozottsági és sematizáltsági szinteken tárolódnak, így nemcsak a részletes reprezentáció, hanem a szabályosságokat felmutató séma is aktiválható. Az egyes megvalósulások pedig rendre hatnak a már létező reprezentációkra, fokozatosan módosítva őket. A használatalapú kognitív fonológia Bybee-féle modellje mindezek alapján összehangolható a fonológiai struktúrák kognitív nyelvtani elemzésével.

Az ugyancsak használatalapú perspektívát érvényesítő kognitív nyelvtan a fonológiai struktúrák leírásakor szintén abból indul ki, hogy a nyelvhasználók képesek beszédhangokat létrehozni és észlelni, értelmezni. Ez a képesség a fonikus potenciál tartománya, amelyet Langacker fonológiai térnek nevez, és amelyen belül az egyes beszédhangok akusztikai konfigurációkként definiálhatók (Langacker 1987: 76–7). Lényeges ugyanakkor, hogy az emberi motoros és percepciós képességek ebből a kiindulópontból csupán lehetőséget adnak arra, hogy a nyelvhasználat során mintázatok sáncolódjanak el, reprezentációk konvencionálódjanak, illetve formálódjanak. A fonológiai struktúrák kialakulását a kognitív nyelvtan is a használatból kiindulva, dinamikusan írja le: az egyes megvalósulások, használati események absztrakciójával és sematizációjával emelkednek ki a reprezentációk, fonológiai dekontextualizáción keresztül válnak a fonémák disztinkt kognitív entitásokká, bizonyos mértékben sematikus jellegű prototípus köré szerveződő kategóriákká (Langacker 2000: 44). Ebben a tekintetben a kognitív nyelvtan tehát Bybee modelljéhez hasonlóan közelíti meg a fonológiai reprezentációk kialakulását, ám Langacker kitér e reprezentációk természetére is: elméletében a fonémák, fonológiai struktúrák ugyanúgy konceptuális természetűek, mint a szemantikai szerkezetek (Langacker 1987: 78–9). Ezáltal a fonológiai struktúrák jellegüket tekintve homológgá válnak a jelentésekkel, és ez lehetőséget ad arra, hogy a kognitív nyelvtan a nyelv egészét fogalmi természetű tudásként írja le, nem vonva éles határt hang és jelentés közé. Langacker nemcsak amellett foglal állást, hogy a fonémák konceptuális struktúrák: kognitív nyelvtani kiindulópontból a fogalmi reprezentációként felfogott fonéma elsődleges, mert irányítja a beszédhang létrehozásának motoros szekvenciáját, miközben autonóm természetű, mert ez alapján kategorizáljuk az akusztikai bemenetet egy partikuláris beszédhang megvalósulásaként.

Mindebből következik, hogy a fonikus potenciál tartománya, a fonológiai tér nem különíthető el a konceptuális potenciál tartományától, a szemantikai tértől, hanem annak altartományaként fogható fel. Ily módon a kognitív nyelvtanban a nyelvi szimbólum a szemantikai tér két struktúrája közötti szimbolikus megfelelés, amelyben az egyik struktúra a fonológiai altartományban van.

Az eddigiek alapján a fonológiai struktúrák funkcionális-kognitív leírásában magam a kognitív nyelvtan használatalapú kiindulópontját tartom leginkább termékenynek. Fontos azonban belátni, hogy az itt vázlatosan ismertetett kognitív fonológiai elméletek csak bizonyos háttérfeltevéseiket tekintve különülnek el egymástól, alapvetően egyazon kognitív fonológiai szemléletmódba tartoznak, amelyet a fentiek alapján a következőképpen tartok jellemezhetőnek:

- (1) A fonológia feladata azoknak a mentális reprezentációknak a vizsgálata, amelyek a beszédhangok fizikai-fiziológiai tapasztalatának fogalmi feldolgozásával jönnek létre a nyelvhasználat folyamatában.

- (2) E mentális reprezentációk konceptuális természetűek, és a prototípuselv alapján szerveződnek kategóriába.
- (3) A fonológiai kategóriák tagjai a sematikuság különböző fokával jellemezhetők: a kategória centrális tagja, a prototípus a leggyakoribb, ugyanakkor a leginkább dekontextualizált, így a legnagyobb mértékben sematikus struktúra; a kategória egyéb tagjai a prototípushoz képest ritkábbak, ugyanakkor specifikusabbak, részletesebben kidolgozottak.

E tanulmányban a rímet olyan fonológiai struktúraként értelmezem, amely leírható a kognitív fonológia alapján. Ebből következően két kérdést kell a továbbiakban megvizsgálni: (1) miként szerveződik a rím fonológiai kategóriája, azaz hogyan jellemezhető a prototípus, illetve a kategória többi tagja a prototípushoz való viszonyában; (2) hogyan írható le a rím sematikus fonológiai struktúraként.

3. A rím fonológiai kategóriájának szerveződése

A használatalapú kognitív nyelvtanban a nyelvi kategóriák olyan hálózatokba szerveződnek, amelyek központi tagja a legsematikusabb, legkevésbé specifikált **prototípus**: a leggyakoribb megvalósuláshoz köthető, így ez sáncolódik el elsőként a nyelvhasználat során, a kategória többi tagja pedig a prototipikus központi mag sémájának kiterjesztésével írható le, következésképpen specifikusabb jellegű struktúraként jellemezhető (I. Langacker 2000: 10–3). Ez a leírás előfeltételezi, hogy a kategória prototípusa alakul ki először (összefüggésben a mintapéldány-alapú kategorizációs stratégiával, I. Rosch 2009: 43–4, Markman 1991: 54, Eysenck–Keane 1997: 283, a prototípust holisztikus, Gestalt-jellegű reprezentációként értelmezve, I. Taylor 1995: 240–2, Evans 2007: 175), továbbá hogy a prototípus alapján történő kategorizáció elsődleges a sémalapú kategorizációhoz képest (Taylor 1995: 67–8).³ Ez utóbbi problémakörre a továbbiakban visszatérek még, a fentiek azonban kellően indokolják, miért szükséges először a prototípus körvonalazása, illetve a prototípushoz való hasonlóság feltárása egy nyelvi kategória jellemzésénél.

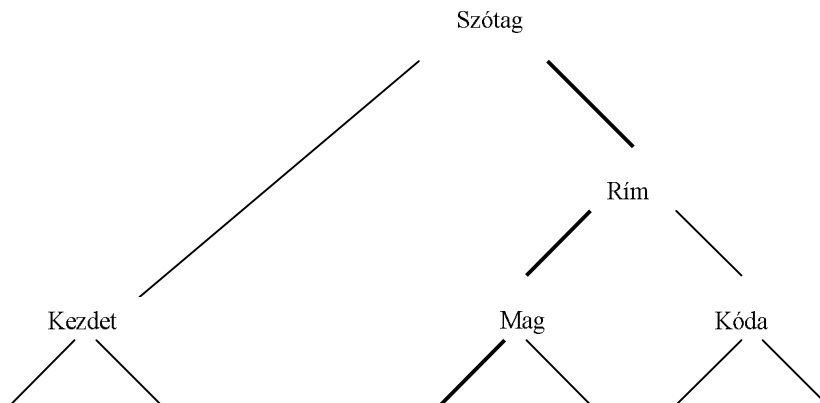
A rím kategóriájának modellálásában jelentős eredmények születtek a héber nyelvre vonatkozóan: Ravid és Hanauer (1998) számos alapos megállapítást tesz a rím fonológiai szerkezetéről, illetve a kategória szerveződéséről. A továbbiakban egyfelől felvázolom munkájuk alapján azt a struktúrát, amelyből magam is kiindultam a magyar rím vizsgálata során. Majd megvizsgálom, hogy a héber nyelvre kidolgozott modell mennyiben alkalmazható a magyar rím kategóriájára. Ebben Arany János alapos jellemzésére támaszkodom (Arany 1962).

Ravid és Hanauer a rímet általánosságban két (vagy több) forma szerkezeti hasonlóságaként határozzák meg, ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a rím kategóriájának tagjai nem maguk a formák, hanem a köztük lévő hasonlósági viszonyok (Ravid–Hanauer 1998: 81). Ez a megállapítás a rím sémájának részletezésekor válik igazán fontossá, ám már ezen a ponton is felismerhetővé teszi, hogy a **rím relációs természetű fogalom**. E reláció részletezhető egyfelől a két struktúra (a rímpár tagjai) mentén, másfelől a hasonlóság és a különbözőség tengelyén. Vagyis a rím kategóriába sorolás csak két struktúra összehasonlításával tehető meg, a rím minősége pedig a hasonlóság mértékének megállapításával ítéhető meg. Ezek alapján első közelítésre a rím prototípusa azon két szerkezet viszonya lenne, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság a struktúrák között. Következésképpen a teljes egyezés lenne a tökéletes rím. Egy struktúra megismétlése azonban nem minősül rímnek ebben a modellben. Ily módon a **hasonlóság** mellett a másik lényegi tényező a rím minősítésében a **kontraszt**: bizonyos fokú eltérés szükséges a hasonlóság megállapításához, ezáltal a rím feldolgozásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kontraszt háttere előtt figurálódik a rím a hasonlóság alapján (ezt az elvet fogalmazza meg a magyar rímelméleti szakirodalomban László 1972: 16, 35).

Így a rím prototipikalitása tehát hasonlóság és kontraszt arányában határozható meg, a kate-

³ A kognitív nyelvészetben több különböző változata is kialakult a prototípuselvnek, valamint a prototípushatást felmutató kategorizáció elméletének. Noha ezek bizonyos pontokon kevésbé egyeztetettek össze, jelen tanulmányban nincs módomban részletesen bemutatni egymáshoz és a klasszikus kategorizációs elméletéhez való viszonyukat. Erre vonatkozóan I. Geeraerts (2006, 2010), továbbá Cohen–Lefebvre (2005) tanulmányait.

gória prototípusát pedig a **rím centralitásának elvével** (rhyme centrality principle, RCP) írhatjuk le: maximális hasonlóság egy minimálisan különböző párban (Ravid–Hanauer 1998: 82–3). Mind-ebből az is következik, hogy a rím prototípusa feltehetően összetett fonológiai struktúrák révén valósul meg, egyszerű, néhány fonémából álló szerkezetpárokból ugyanis nem kellően aszimmetrikus a hasonlóság és az eltérés aránya (vagyis nem kellően szaliens a rímjelleg), így ezek a rímek a kategória perifériáján helyezkednek el.

1. ábra

A szótagszerveződés általános sémája

A rímviszony és a rímpárok szerkezeti felépítésének összefüggéséről a következők állapíthatók meg. A szótagszerveződés univerzális elve (Taylor 1995: 232) alapján minden szótag kötelező eleme az úgynevezett rím (rhyme), amely egy kötelező magból (nucleus) és egy opcionális kóda (coda) részből áll. A rímstruktúrát opcionálisan megelőzheti egy kezdet (onset) (lásd az 1. ábrát).

E séma alapján felismerhető, hogy a rím szempontjából a szótag magja (vagyis a fonotaktikai terminológiában is rímnek nevezett alszerkezet) válik kitüntetetté. A szerkezeti hasonlóság más típusaihoz, például az alliterációhoz képest a rím specifikus jellemzője, hogy a hasonlóság helye a szótag magja: ha ez a mag nem hasonló, a struktúrák közti viszony nem tekinthető rímnek (Ravid–Hanauer 1998: 82). E fonotaktikai séma kiterjeszhető azokra a szerkezetekre, amelyek egyenél több szótagból állnak. Ez azért fontos számunkra, mert a rím funkcionális nyelvészeti leírásában a rím alapegysége szemantikai egységként működtethető nyelvi szerkezet, jelen esetben a szó.⁴ A héber és az angol nyelvben nem okoz problémát a kiterjesztés, a hangsúlyos szótag ugyanis minden esetben a fonológiai struktúra magjának tekinthető, így a hangsúlyos szótag és az azt követő szótagok felelnek meg a rím fonotaktikai alszerkezetének, a hangsúlyos szótagot megelőző szótag pedig a kezdetnek, például:

suggest – sə [kezdet] ¹dʒest [rím].

Ezekben az esetekben a prototipikus rím a lehető legtöbb szótag hasonlóságával valósul meg a hangsúlyos szótagot és az azt követő szótagokat tekintve, és a lehető legkevesebb szótag eltéréseivel a hangsúlyos szótagot megelőző alszerkezetben (Ravid–Hanauer 1998: 83).

Ez a kiterjesztés a magyar nyelv esetében nem problémamentes, hiszen az első szótagi hangsúly alapján a mag előtti rész kontrasztjával nem számolhatnánk, miként kezdetalszerkezettel sem. A fonotaktikai séma kiterjesztése mindenképpen további kutatásokat tesz szükségessé, elsősorban a magyar nyelv prozódijára vonatkozóan. A jelenlegi kifejtésben a következő megállapítások te-

⁴ Jóllehet a toldalékok jelentése is funkcionálhat egységként, ugyanakkor ezek dependens jelentésszerkezetek, vagyis csak kompozitumszerkezetben, autonóm struktúrával integrálódva valósulnak meg konvencionálisan, így pontosabb úgy fogalmazni, hogy a funkcionális rímelméletben a rím alapegysége egy lexikális egységként felfogott kompozitumszerkezet.

hetők: két vagy több szótagú szerkezet esetén az első szótagi magánhangzót megelőző (opcionális) rész a kezdet, az első szótag magánhangzója és az azt követő (opcionális) mássalhangzók alkotják a magot, a második szótagtól pedig kódáról beszélünk. A szerkezetet az alábbi példa szemlélteti:

<i>b ar </i>	<i>Át</i>	–	<i>k </i>	<i>ar </i>	<i>át</i>
kezdet	mag	kóda	kezdet	mag	kóda

A következőkben az imént felvázolt elméleti keret alkalmazhatóságát mutatom be a magyar rím prototípusának jellemzésére, illetőleg a magyar rím kategóriájának modellálására.

Az alapot Arany János *Válami az asszonánról* című tanulmánya képezi (Arany 1962), amely több mint másfél évszázada, 1854-ben jelent meg először nyomtatásban. A tanulmányban Arany határozottan elkülöníti a rím és az asszonánc kategóriáját, utóbbit teljes variabilitásában mutatja be. Jóllehet dolgozata preskriptív jellegű (célja a helyes asszonáncképzés poétikai gyakorlatának elméleti magalapozása), leíró jellegű tanulmányként is olvasható, hiszen nem annyira az asszonánc alkotásának szükséges és elégséges feltételeit, mint inkább magának a kategóriának a heterogenitását vizsgálja fel. Továbbá az egyes asszonáncképzési variánsok egymáshoz képesti minőségét is megállapítja, alkalmas kiindulópontot kínálva ezzel a kategória fokozati szerveződésének a feltárásához.

Mielőtt ezt bemutatnám, szükséges kitérni néhány, a rímkategória egészét érintő kérdésre. Ezek közül az első a rím és az asszonánc elkülönítése. Arany a klasszikus kategorizáció alapján élesen elkülönülő kategóriákként tekint rájuk. A rímet a mag és a kóda magán- és mássalhangzóinak teljes egyezésével ragadja meg, a rímelő struktúrák kezdetét nem veszi figyelembe, továbbá elutasítja a morfológiai alapú egyezést („rag ismétlésből rím nem ered”, Arany 1962: 213). Ehhez képest az asszonánc kritériumaként sorolja fel a magánhangzók egyezését, a mássalhangzók rokon jellegét,⁵ és a hasonlóság helyeként ezúttal is a mag és a kódarészt jelöli ki. Ha azonban a rím kategóriáját a prototípuselv alapján közelítjük meg, az Arany által felsorolt feltételek nem szükséges és elégséges kritériumok, hanem csupán a családi hasonlóság mentén rendeződő tulajdonságok. Vagyis a hasonlóság, illetve egyezés szerkezeti helye, valamint a magánhangzók egyezése a rím kategóriájának minden tagját jellemzi, a mássalhangzók hasonlóságának foka pedig a kategória belső szerkezetének kialakulásában válik jelentőssé. Fontos továbbá, hogy a prototipikus rím meghatározása a rím centralitási elve alapján érvényesíthető Arany mindkét kategóriájára, így azok e tekintetben sem választhatók szét. Mindezek alapján **funkcionális-kognitív kiindulópontból nem indokolható a rím és az asszonánc elkülönítése** Arany leírásában sem, így e tanulmányban magam egyetlen komplex rímkategóriával dolgozom. E kategória hipotetikusan a rím centralitásának elve alapján rendeződik: központi tagja az a rím, amelyben a lehető legnagyobb a hasonlóság, és a lehető legkevesebb az eltérés. Szerkezeti szempontból a rím prototípusa a következőképpen jellemezhető (vö. Ravid–Hanauer 1998: 84, 1. táblázat): a rímelő struktúrák kezdetében minimális az eltérés (ugyanakkor kell lennie eltérésnek, hogy rímről lehessen beszélni), a magban és a kódában pedig maximális a hasonlóság, azaz egyezés van. A rím kategóriájának központi tagja tehát a tiszta rím, a hagyományosan külön kategóriaként kezelt asszonánc változatai pedig valójában e prototípushoz viszonyítva rendeződnek el a kategória perifériája felé haladva.

Az így meghatározott rím kategóriájának körülhatárolása szintén megtehető Arany tanulmányából kiindulva. Magától értetődő, hogy hasonlóság vagy egyezés teljes hiányában nem jön létre rím. Arany szerint nem tekinthető továbbá sem rímnek, sem asszonáncnak, ha a kódarészek között nincs rokonságon alapuló hasonlóság, és a szerkezetek többi részében kevés az egyezés – ilyen például a *huszárt – beosztják* pár. E kritérium kapcsán megállapíthatjuk **a kóda kiemelt jelentőségét a magyar rím szerkezetében**, amelyre már a prototipikus rím és a prototipikus asszonánc meghatározásánál is felfigyelhetünk (a hasonlóság/egyezés szerkezeti helyeként a mag és a kódarészt jelöli meg Arany). Ugyancsak a kóda jelentőségét támasztja alá a magyar rímben Arany következő tézise: „Minél kevésbé rokonok az asszonánc derekán lévő mássalhangzók, annál szigorúbban követelhető

⁵ A rokonság a következő módokon valósulhat meg leírásában: képzés módja és helye szerint azonos, zöngésség szerint nem – *b-p, d-t, f-v, z-s-p, z-sz, gy-ty, dzs-cs*; képzés módja és a zöngésség szerint azonos, a képzés helye szerint nem – *c-sz, l-ly, m-n, n-ny*; csak a zöngésségben egyezik – *r-l* (l. Arany 1962: 215).

a vég mássalhangzók közel rokonsága” (Arany 1962: 216). Vagyis a magyar rímben megnő a kóda jelentősége, mert a rím belsejében lévő kontraszt esetén a kóda egyezése szükséges.

A morfológiai ismétlődés Aranynál olvasható tilalma funkcionális-kognitív kiindulópontból nem tűnik indokoltnak. Arany határozottan elutasítja ugyanis az úgynevezett ragrímeket, azokat nem tekinti sem rímnek, sem asszonáncnak. Megállapíthatjuk, hogy amennyiben az összehasonlított struktúrák közti egyezés a kódarészre korlátozódik, nem prototipikus rím alakul ki. Ugyanakkor az ilyen rimpárok gyakoriak a populáris költészetben, rigmusokban (l. a héber nyelvre vonatkozóan Ravid–Hanauer 1998: 86), így bár periférikus példányai a rím kategóriájának, nem látom okát a teljes kizárásnak.

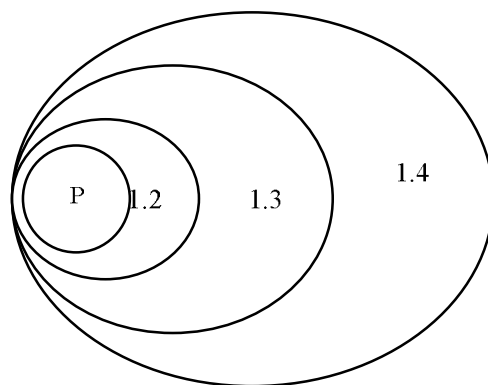
Tekintsük végig részletesen a következőkben a rím kategóriájának belső szerveződését. A központi tartományban helyezkedik el a tiszta rím mint prototípus, amelyben a centralitás elve a legteljesebb mértékben érvényesül. Arany leírását követve a kategóriát szerkezeti szempontból két alkategóriára bontottam: az egytagú, illetve a két- és többtagú rím alkategóriájára. Az egytagú rím alkategóriájának belső szerveződése a következő:

Egytagú rím

Prototípus (P, 1.1.): tiszta rím, például *fel – el, prém – rém*.

- 1.2. Első szint: tulajdonképpen az asszonáncséma megvalósulása, vagyis a magánhangzók azonosak, a mássalhangzók rokonok; Arany szerint ide sorolható még az *l, r* kiesése *d* és *t* előtt, például *hold – szót*.
- 1.3. Második szint: „néma” (zöngétlen) és sziszegő mássalhangzók felcserélése, például *azt – siratsz*.
- 1.4. Harmadik szint: hosszú magánhangzó után az *l, r* kiesik, például *cserélsz – érc, jársz – ház*.

Ez a szerkezet a következő módon szemléltethető (2. ábra):

2. ábra

*Az egytagú rím alkategóriájának
belső szerveződése*

Az egytagú rímek esetében a mag a szótag magánhangzója, a kezdet és a kóda pedig a magánhangzót megelőző, illetve követő mássalhangzók. Amennyiben az egyes szintek különülését (de nem merev elhatárolódását) vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy a mássalhangzók hasonlóságának, illetőleg eltérésének mértéke a kódarészben válik fontossá. Tehát a kóda már említett jelentősége az egytagú rímeknél is megmutatkozik, hiszen az egyes szinteket a kódabeli mássalhangzók eltérésének növekvő mértéke szerint lehet meghatározni.

A két- vagy többtagú rím alkategóriájának belső szerveződése jóval összetettebb:

Többtagú rím

Prototípus (P, 2.1.): tiszta rím, például *barát – karát*.

2.2. Első szint: a kódarészben is minimális eltérés jelentkezik, másként fogalmazva, a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, azaz hasonlóan, de nem azonosak:

2.2.1. A magban teljes az egyezés, de a kódában rokon mássalhangzók vannak, például *halom – falon*.

2.2.2. A kóda mássalhangzói rokon hangzók, a többi mássalhangzó részben egyezik, részben rokon, például: *harmat – siralmad*.

2.2.3. A kóda mássalhangzói és a többi mássalhangzó is rokon mássalhangzók, például: *halad – nyarat*.

2.2.4. A kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó részben rokon, részben nem, például: *kárban – csináltam*.

2.2.5. Csak a kóda mássalhangzói rokon mássalhangzók, a többi mássalhangzó nem, például: *virradtig – alszik*.

2.3. Második szint: a kódarészben a minimálisnál nagyobb az eltérés, mássalhangzói nem rokon mássalhangzók, hanem „hasonfajú” mássalhangzók (ezek: *p, t, k – b, d, g – b, v – l, n*, például: *nyarak – harap – arat, darab – farag – marad*):

2.3.1. A kóda mássalhangzói nem rokonmássalhangzók, a többi mássalhangzó azonban ugyanaz, például: *párját – várják*; Arany szerint ez nem szabályos rím, de erős.

2.3.2. A kóda mássalhangzói nem is „hasonfajú” mássalhangzók; ez a típus tűnik a legperiférikusabbnak, például: *harangot – barangol*.

2.4. Harmadik szint: vegyes:

2.4.1. Az egyik kóda hiányzik, de az asszonánc erős, például: *sárga halál – szárnya alá*.

2.4.2. A „hasonfajú” mássalhangzók felcserélődnek, például: *adag – dagad*.

2.4.3. A „hasonfajú” mássalhangzók rokonaikra cserélődnek, például: *hideg – sziget*.

2.4.4. Etimologikus rím – a szó első szótagja egészben vagy részben ismétlődik, például: *vártam – várban, halmán – hajtám*.

2.4.5. Ragrím – a kóda teljesen megegyezik, a magbeli hasonlóság minimális, például: *szemeink – füleink*.

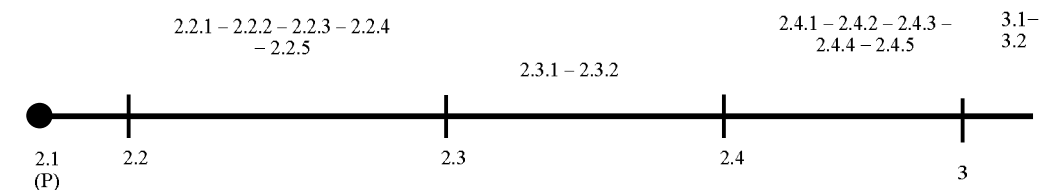
3. Periférikus példányok

3.1. Nem rokon a kóda, és kevés az egyezés (gyenge az asszonánc), például: *huszárt – beosztják*.

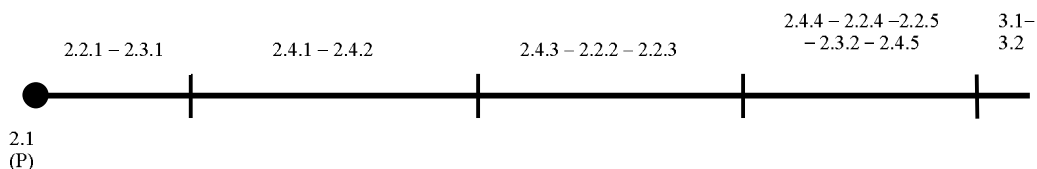
3.2. A toldalékok ismétlődnek („ragrím”), például: *szemeink – füleink*.

Ennek az összetett struktúrának az értelmezése során két fontos megfigyelést tehetünk a magyar rím fonológiai szerkezete, valamint a kategória belső szerveződése kapcsán. Elsősorban ismét arra kell felfigyelni, hogy a két- vagy többtagú rím esetében is a kódaalszerkezet kiemelt jelentősége érvényesül, a prototípustól távolodva ugyanis rendre **a magbeli hasonlóság csökkenése és a kódateleji eltérés növekedése szerint** határozhatók meg az egyes szintek. Fontos, hogy a kódateleji eltérés növekedése egyben a rím szabályosságának, azaz a prototipikus rímséma megvalósulási fokának a csökkenésével is jár. Mindez egybeesik a héber rímre vonatkozó kutatások eredményével (Ravid–Hanauer 1998: 98): egyfelől a rímelő szerkezetek kezdeteiben tapasztalható eltérés nem befolyásolja a rím kategóriába tartozásának a mértékét, ugyanakkor a kódateleji eltérés csökkenti a rím minőségét; másfelől megállapítható, hogy a rímelő szerkezetekben a mag és a kóda szorosan összetartozik, a kódateleji domináns szerepe van a rímkategória belső strukturálódásában. Ez a rím fonológiai séma leírásában válik majd igazán fontossá.

A másik lényeges megfigyelés, amely Arany rendszerének elemzése alapján tehető, a rímkategória belső szerveződésének két aspektusát világítja meg: a **prototípusalapú és a sémaalapú kategorizáció** közti különbségeket. A prototípust ugyanis kétféle módon is értelmezhetjük a nyelvészeti kutatásban: a kategória központi tagjaként (illetve a központi tagok tartományaként), valamint a kategória konceptuális magjának sematikus reprezentációjaként is (Taylor 1995: 59–60).

A többtagú rím alkategóriájának szerveződése a sémától való eltérés („szabályosság”) szerint

A többtagú rím alkategóriájának szerveződése a prototípustól való eltérés („erősség”) szerint

3. ábra

A többtagú rím alkategóriájának belső szerveződése

Ugyanakkor e két megközelítés nem különíthető el egymástól, hiszen a prototípus mentális reprezentációja mindig alulspecifikált a példányokhoz képest, vagyis mindig sematikus jellegű. Taylor (1995: 66–7) szerint e két kategorizációs művelet ugyanazon jelenség két aspektusa: míg a sémaalapú kategorizációnál az adott entitás teljesen kompatibilis egy absztrakt reprezentációval, addig a prototípusalapú kategorizációnál csak részlegesen. Langackerre hivatkozva Taylor úgy érvel, hogy míg a sémaalapú kategorizációnál a kategóriába tartozás nem fokozat kérdése, addig a prototípushoz viszonyítva igen. A kategóriába tartozás szempontját tekintve mindez elfogadható, ám a kategória fokozati jellege a séma alapján is kirajzolódik, hiszen a séma mindig valamilyen elaboratív távolságra van a megvalósulástól (Langacker 1987: 69), vagyis a megvalósulás séma általi jóváhagyása maga is fokozati jellegű. Következésképpen megállapítható, hogy **a sémaalapú és a prototípusalapú kategorizáció egyaránt gradiens struktúrát eredményez, csak a példányok skálán való elhelyezkedése lesz más**. Mindezt a rím kapcsán a 3. ábra szemlélteti.

Amint az ábra mutatja, a kategória sémája a példányok közös jellemzőinek nem specifikált reprezentációjaként fogható fel, így a kategóriába tartozás mértéke a séma és a megvalósulás közti elaboratív távolság alapján határozható meg. Másfelől a prototípus a kategória központi példánya, amely a kategóriát jellemző tulajdonságok legtöbbjét vagy mindet hordozza, így a kategóriába tartozás mértéke a prototípushoz való hasonlóság szerint határozható meg. A rím kategóriáját tekintve, a kategória sémája leírható a rím centralitásának elvével: a lehető legnagyobb hasonlóság a lehető legkisebb eltérést felmutató szerkezetpárban, a mag- és a kódarészben. Ezt a sémát a tiszta rím valószínűleg a legkisebb elaboratív távolsággal, a többi rímtípus pedig a kidolgozási távolság növekedése mentén rendezhető el, a 3. ábra felső skálájának megfelelően. A kategórián belüli elhelyezkedés fő szempontja a kódabeli eltérés növekedése, a szinteken belül pedig a magbeli hasonlóság csökkenése mentén rendeződnek el az egyes altípusok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a sémához való viszonyítás a „szabályosság” hagyományos szempontjának feleltethető meg (amennyiben a szabály végrehajtása nem bináris természetű igen-nem besoroláshoz vezet, hanem fokozati elrendezéshez), a kategória belső határai pedig nem élesek.

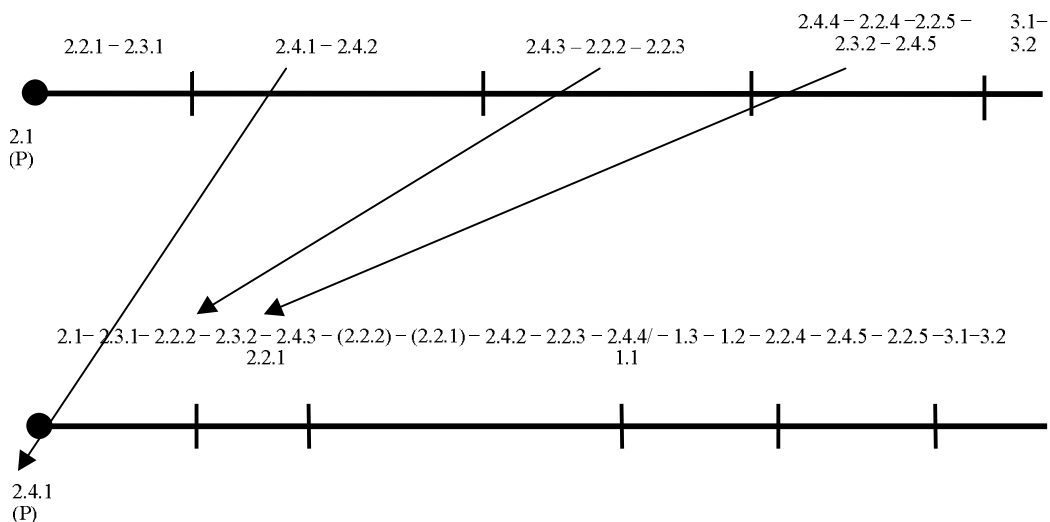
A rím kategóriájának prototípusa a tiszta rím, amely minden, a kategória tagjaira jellemző tulajdonságot felmutat, továbbá e tulajdonságok a legnagyobb mértékben jellemzik. A prototípushoz való hasonlítás révén vizsgálható a rím „erősségének” a kérdése, vagyis a rím minősége. A két aspektus, tehát a szabályosság és az erősség azonban nem homológ szempontok, Arany ugyanis megjegyzi: „Minél tökéletesebben egybehangzik az asszonánc különben, annál megbocsáthatóbb vétek a vég mássalhangzók nem rokonsága, vagy egyiknek elmaradása” (Arany 1962: 216). Vagyis a prototípushoz való közelség szempontja felülírja a sémának való megfelelés részlegességét, más-

ként szólva az erősség elsődleges a szabályosságához képest. Ezt hivatott szemléltetni a 3. ábra alsó skálája, amely Arany erősségminősítései alapján készült.

Fontos hangsúlyozni, hogy e két kategorizációs mód, Langacker terminusaival a generalizációk kivonása, illetve a jólformáltság megítélése valóban nem választható el élesen egymástól (Langacker 2000: 12). A prototípus éppen azáltal lesz központi példány, hogy a sémát változtatás nélkül dolgozza ki. Ezen a ponton a séma és a prototípus közti alakulástörténeti kapcsolatra szükséges rávilágítani. A kategória kialakulásánál a prototípus elsődleges a sémához viszonyítva, hiszen a kategória kezdetben egyetlen tag, a prototípus köré kristályosodik ki (Taylor 1995: 241). Mivel a kategorizációt mindig megelőzi az absztrakció és a sematizáció, a prototípus maga is sematikus van reprezentálva. A kategória bővülése során a prototípushoz viszonyítva rendeződnek el az új tagok a struktúrában, ám olyan példányok is bekerülnek a kategóriába, amelyek a prototípussal csak néhány közös jellemzőt mutatnak fel. A kategória alakulásának ebben a szakaszában emelkedik ki a kategória sematikus reprezentációja, amely tehát a kategória tagjainak közös tulajdonságait összesíti magasabb absztrakciós szinten. Vagyis a kategória egészének sematikus reprezentációja magasabb absztrakciós szinten valósul meg, mint az egyes példányok sematikus reprezentációja (vö. Taylor 1995: 67–8). A kategória prototípusa olyan séma, amely a példányok által alkotott hálózat központi magja; az ettől való eltávolodás, vagyis a kategória kiterjedése további sematizációval, magasabb szintű sémák kiemelkedésével jár (l. Langacker 2000: 12–3). Ezáltal válik beláthatóvá, hogy a prototípus-alapú kategorizáció miért elsődleges a sémaalapú kategorizációhoz viszonyítva.

Ezt támasztják alá azok a kutatások, amelyeket az ELTE magyar szakos hallgatói körében végeztem. Egy 2011 őszi megvalósított felmérés keretében 25 nyelvhasználó azt a feladatot kapta, hogy 18 szópárt a fonológiai összecsengés minősége mentén állítson sorrendbe, azaz állapítsa meg, hogy a megadott rímek mennyire „jó” példányai a kategóriának, egymáshoz viszonyítva. Az eredmények négy lényeges következtetésre adnak módot. (Ezeket összegezve a 4. ábra szemlélteti, egy-egy, azaz egy- és többtagú rímeket egyaránt tartalmazó rímkategóriára vonatkozóan.) (1) A legjobb rím a válaszadók többségénél a 2.4.1. kódszámú típus (*sárga halál – szárnya alá*), amelyet már Arany is „erős” asszonáncnak tekintett. Ez az eredmény egyfelől alátámasztja az erősség szempontjának elsődlegességét a kategóriában, és akár a tiszta rím abszolút központi helyét is megkérdőjelezheti a nem tiszta, de kellően gazdag (kiterjedt) változat javára. Másfelől arra enged következtetni, hogy a rím hangzásbeli minőségének megítélésében a magbeli hasonlóság mennyiségi dimenziója kiemelkedő jelentőségű: minél több szótagra terjed ki a magbeli hasonlóság, annál jobb rímnek érzi a nyelvhasználó a szópárt. A rím centralitásának elve tehát annyiban árnyalható, hogy a hasonlóság maximumának szempontja elsősorban mennyiségi természetű. Ezt az elvet támasztja alá az is, hogy az adatok alapján az etimologikus rím kevésbé periférikus példány a kategóriának (az összecsengés ez esetben ugyanis a kezdetre is kiterjed). (2) A hasonlóság mennyiségi dimenziójának jelentősége, valamint a centralitáselv érvényesülése magyarázza, hogy az egytagú rímek a rímkategória periférikusabb példányainak bizonyulnak. (3) A felmérés eredményei alapján a ragrímeket a nyelvhasználók valóban rímnek tekintik, noha a kategória szélső tartományában helyezik el. (4) A prototípushoz való hasonlóság szempontjából a kategória még határozottabban kontinuumként fogható fel, amelyben az egyes szintek közötti határ nagyon elmosódott (jóllehet a sémaalapú szerveződés során sem tételezhetünk merev szinthatárokat). Ezt jelzik az ábrán a zárójelbe tett, ily módon kétszer is előforduló, valamint az egymás alá kerülő kódszámok. (Ezekben az esetekben ugyanis a kiértékelt kérdőívek adatai alapján nem lehetett egyértelmű sorrendiséget megállapítani.) Mind a négy következtetés összhangban áll a rímkategória itt bemutatott modelljével, így bár az empirikus vizsgálat nem kellően kiterjedt, és az eredmények további árnyalt értelmezése szükséges, megerősíti a javasolt rímkategória érvényességét.

Összegezve az eddigieket, a következő megállapítások tehetők a rím kategóriájáról. Egyfelől megközelíthetjük a kategóriát az általános séma felől: bizonyos mértékű hasonlóság egy eltérést is felmutató párban. A hasonlóság kitüntetett helye a mag és a kóda, lényeges azonban, hogy a rím sémájában ezek valamennyire függetleníthetők egymástól, másként fogalmazva a hasonlóság mértéke a magban és a kódban különböző lehet. E leírás révén a rím kategóriájának belső szerveződése a sémát legjobban megvalósító, prototipikus tiszta rímtől halad a ragrím perifériájáig. Míg a központi tagot a hasonlóság legmagasabb foka és az eltérés legcsekélyebb mértéke jellemzi, addig a periférián a mag és a kóda hasonlósága a legteljesebb mértékben eltér. A kettő közti kontinuumon

4. ábra

A magyar rímkategória belső szerveződése az erősség szerint, kérdőíves felmérés alapján

helyezkednek el a sémát különböző mértékben megvalósító példányok, amelyekben a centrumtól elindulva egyre kisebb a hasonlóság, egyre nagyobb az eltérés, továbbá egyre inkább függetlenedik egymástól a mag és a kóda.

Másfelől a rím kategóriája leírható a prototípushoz való hasonlóság mértéke alapján, ebben az esetben a kontinuum szerveződése azonban más. Fontos ugyanis, hogy a prototípus egyrészt a legteljesebb mértékben megvalósítja a rímsémát (a legnagyobb hasonlóság, vagyis egyezés jellemzi), másrészt sematikus szerkezetében a mag és a kóda egységként funkcionál, és a mag jelentősége megnő. E tekintetben a kategória azon példányai, amelyeket intenzív magbeli hasonlóság jellemez, közelebb helyezkednek el a prototípushoz, még akkor is, ha a rímsémától nagyobb elaboratív távolságra vannak a kódabeli eltérés foka alapján. Példával szemlélítve, a *párját – várják* rímpár Arany rendszerében erősebb, mint a *halad – nyarat* rímpár, jóllehet ez utóbbiban a kódabeli mássalhangzók hasonlósága a rokonság szempontja alapján magasabb fokú. Ugyanígy a *harmat – siralmad* gyengébb rímnek minősül, mint a *sárga halál – szárnya alá* szerkezetpár: míg az előbbi a rímsémát jobban megvalósítja (hiszen részben azonosak, részben rokon jellegűek a mássalhangzók), addig az utóbbiban a mássalhangzók hasonlósága nagyobb mértékben érvényesül, továbbá a rím összetettebb szerkezetű, így bár a kóda mássalhangzója elmarad a felelő rímbe, és ez a rímsémától való nagy elaboratív távolságot feltételez, mégis erősebb lesz a rím, közelebb kerül a prototípushoz.

E két kategorizációs mód megkülönböztetése nem könnyű, a gyakorlatban pedig sok esetben nem is szükséges, hiszen már Arany is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes rímek minőségének megítélésében a prototípushoz való közelség válik elsődlegessé. Lényeges azonban a két szempont egymáshoz képesti tárgyalása. Nemcsak azért, mert a kategória belső szerveződésének lehetőségeit árnyaltabban tárhatjuk fel ezáltal, hanem azért is, mert a rím fonológiai sémájának leírásában is fontos szerepe van a prototípus szerkezetének. A továbbiakban e szerkezeti séma kognitív fonológiai modellálására teszek kísérletet.

4. A rím fonológiai struktúrája

A rím fonológiai struktúrájának leírásához vissza kell térnünk a tanulmány első felében felvázolt kognitív fonológiai kiindulópontoz. Annyiban mindenképpen, hogy a rímet olyan fonológiai szerkezetként közelítjük meg, amely sematikus alapként szolgál az egyes partikuláris rímszerkezetek kidolgozásához a fonológiai konstruálás folyamatában. Mivel korábban a használatalapúsággal jel-

lemezhető kognitív nyelvtan fonológiai elméletét tartottam termékeny kiindulópontnak, e modellálást is Langackernek a nyelvi szimbólum fonológiai pólusára irányuló leírására építem (l. Langacker 1987: 328–48).

A fonológiai sémákat olyan konfigurációknak tekinthetjük, amelyek a konceptuális természetű, ugyanakkor a hangképzés fizikai-fiziológiai tapasztalatán alapuló fonológiai térben bontakoznak ki, sáncolódnak el az egyéni nyelvhasználatban, vagyis a fonológiai szerkezetek reprezentációja fogalmi jellegű (Langacker 1987: 339). Ebből következően „sematikus struktúrát kell tételeznünk az egypólusú fonológiai organizáció számára is. Miközben az artikuláció és a hallás meghatározzák a fonológiai tér paramétereit, ezek mégis kognitívan megalapozott jelenségek. Absztrakció és egyéb mentális műveletek tárgyai, olyan kognitív szerkezet emergenciáját eredményezve, amelyek még a periférikus megvalósulás hiányában is aktiválhatók, vagy amelyek túl absztraktak – részben vagy egészben – az ilyen megvalósításhoz. Ily módon semmi inherens implauzibilitás nincs abban, hogy sematikus magánhangzót tételezünk a mássalhangzó belső szerkezetében, vagy autonóm szótagot egy dependens szótag számára, még ha e sematikus alszerkezetek maguk nem is manifesztálódhatnak közvetlenül. Tágabban, a fonológiai szabályok és kategóriák sematikus szerkezetekként formálódnak a fonológiai térben, amelyek kapcsolata a periférikus aktivitásokkal meglehetősen távoli is lehet” (Langacker 1987: 332).⁶

E leírás egyfelől felhívja a figyelmet arra, hogy a fonológiai struktúrák esetén is tételezhetünk olyan sematikus reprezentációt, amely önmagában nem kötődik partikuláris artikulációs és akusztikai paraméterekhez, ugyanakkor sémaként kiindulópontjául szolgál a fonológiai konstruálásnak. A rím esetében egy ilyen absztrakt szerkezeti séma modellálása a cél.

Másfelől arra mutat rá Langacker, hogy az **autonómia és dependencia aspektusa** (l. részletesen Langacker 2008: 199–202) érvényesíthető a fonológiai leírásban is, hiszen az is konceptuális természetű reprezentációkat tárgyal. Ez esetben azonban némiképp specifikálódik a fenti két fogalom. Az autonóm fonológiai szerkezet egyrészt kidolgozza a dependens fonológiai szerkezet sematikus alszerkezetét, ennek a folyamatnak magától értetődő előfeltétele, hogy a fonológiai sémák is rendelkezhetnek olyan sematikus alstruktúrával, amely önmagában periférikusan nem valósul meg. Másrészt az autonóm fonológiai struktúra a dependens fonológiai szerkezettel szemben olyan séma, amely más fonológiai szerkezetek nélkül is megvalósítható. Ennek klasszikus példája a magánhangzó-mássalhangzó viszonya: a magánhangzó „lényegileg stabil szonoritási periódus” (Langacker 1987: 329), így mássalhangzó nélkül kivitelezhető, szemben a mássalhangzóval, amely aszimmetrikusan függ a magánhangzótól (tehát dependens jellegű), lévén azzal együtt ejthető ki.⁷ Harmadrészt megemlíthető, hogy a dependens fonológiai szerkezet voltaképpen olyan funkcióként is felfogható, amely az egyik alstruktúrát a másira képezi le (Langacker 1987: 336). Ez esetben tehát az aszimmetrikus fonológiai függőség nem egy struktúra jellemzője, hanem két struktúra közti szerkezeti viszony.

Mindezek alapján a rímet olyan komplex fonológiai mátrixszerkezetként írhatjuk le, amelyet három dimenzióban is az autonómia-dependencia (A/D) elrendeződés jellemez. Egyfelől a rím két tagja, azaz a rímelő struktúrák maguk A/D viszonyban állnak egymással. Ez természetesen következik a rím relációként történő értelmezéséből, vagyis abból, hogy a rím nem a két szerkezet együttese, hanem a köztük lévő viszony. E viszony aszimmetrikus: a szerkezet második tagja, azaz a felelő rím tekinthető autonómnak, míg a hívó rím függőnek. Ezt a magyarázatot támasztja alá, hogy **csak akkor alakul ki rím a konstruálás során, ha a pár második tagja is feldolgozódik**. Vagyis a hívó rím csak a rím egészéhez képest tekinthető alstruktúrának, másként szólva a felelő rím révén válik a rím részévé. Következésképpen a hívó rím fonológiai szerkezetében tételezhető egy absztrakt és

⁶ „We must therefore posit schematic structures even for unipolar phonological organization. While articulation and audition determine the parameters of phonological space, they are nevertheless cognitively grounded phenomena. They are subject to abstraction and other mental operations, resulting in the emergence of cognitive structures that can be activated even in the absence of peripheral implementation, or which are too abstract – in whole or in part – for such implementation. There is nothing inherently implausible, then, in positing a schematic vowel for the internal structure of a consonant, or an autonomous syllable for a dependent syllable, even though these schematic substructures cannot be directly manifested per se. More broadly, phonological rules and categories take the form of schematic structures in phonological space whose connection with peripheral activities may be quite distant.”

⁷ Fontos megjegyezni, hogy a magánhangzó-mássalhangzó elkülönítés maga is fokozati jellegű, prototípushatást mutat (l. Langacker 1987: 239.)

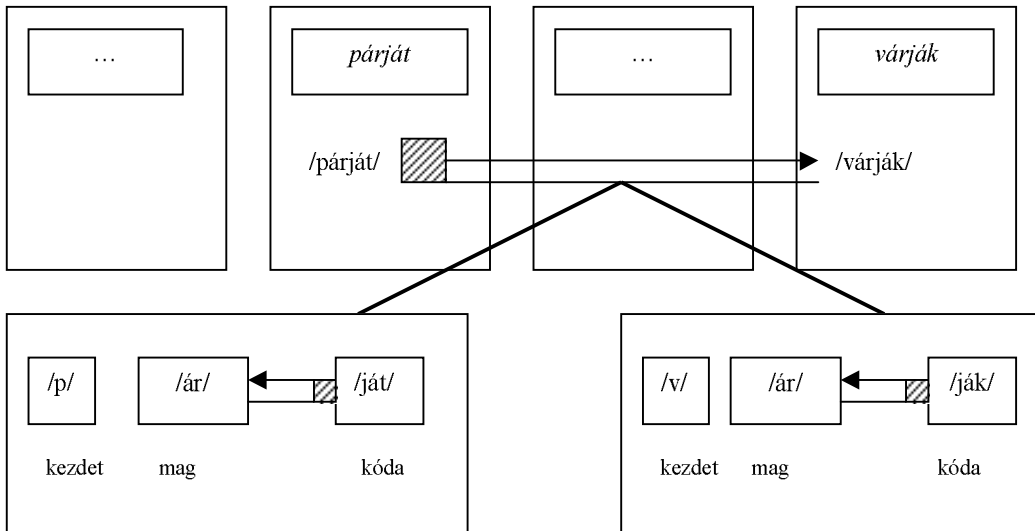
egy sematikus fonológiai alstruktúra, amelyet általánosan a **rímszerűség alstruktúrájának** nevezhetünk, és amelyet a felelő rím dolgoz ki. A rímszerűség alszerkezete voltaképpen egy, a kontextusra irányuló elvárás, amely alapján a nyelvhasználó az adott fonológiai struktúrával rímet alkotó másik struktúrára számít. A két szerkezet összehasonlítását, a hasonlóság és az eltérés arányának megállapítását, azaz a kategorizálást és a példány minőségének értékelését éppen a rímszerűség alstruktúrájának kidolgozása kezdeményezi, hiszen kognitív grammatikai szempontból e kidolgozási viszony teremti meg a fonológiai konstruálásban a rím két tagja közötti kapcsolatot. Ugyanakkor e kidolgozásnak nincs felszíni, periférikus megvalósulása. Lényeges emellett, hogy a hívó rím kategorizálja a felelő rímet és az egész szerkezetet, mintegy profilmeghatározóként működik a teljes mátrixban.

Másfelől és a fenti aszimmetrikus viszonytal közvetlen összefüggésben a **rímelő szerkezeteken belül is A/D elrendeződés figyelhető meg**. A hétköznapi fonológiai konstruálásban is jellemző egy alapvető aszimmetrikus szerveződés a szó fonológiai szerkezetét tekintve: a hangsúlyos szótag mindig autonóm, míg a nem hangsúlyos szótag(ok) dependens jellegű(ek), következésképpen ez utóbbiak megvalósításához szükség van arra, hogy sematikus alszerkezetüket az autonóm szótag kidolgozza (Langacker 1987: 331–2). Ennek kapcsán Langacker problematikusnak tekinti a szó fonológiai szerveződését: míg a szótag felépítésében a magánhangzó autonóm szerkezetként, magként funkcionál, addig a szótagok összekapcsolódásában a kezdet, a mag és a kóda egymáshoz képesti státusa nem egyértelmű. Egyik alternatíva, hogy a mag és a kóda egységként kombinálódik a kezdettel, a másik, hogy a mag láncszerűen kapcsolja össze a szerkezet többi részét. Langacker (1987: 331) ez utóbbi mellett foglal állást, elismerve, hogy döntése önkényes. A rím szerkezetének korábbi elemzése alapján természetesebbnek tűnik az első alternatíva, amelyben mag és kóda egységként funkcionál. Innen kiindulva értelmezhetővé válik a rímszó fonológiai felépítésében mag és kóda kiemelt jelentősége a kezdethez képest.

Megítélésem szerint azonban tételezhető még egy szint az A/D organizációban: ebben a mag számít autonóm alszerkezetnek, míg a kóda dependens jellegű. Ezt támasztja alá, hogy – mind a magyar, mind a héber rímre vonatkozóan – a szerkezeti összevetés legfőbb helye a mag, amelyhez viszonyítva a kóda hasonlóságának mértéke másodrendű. Következik mindez egyfelől abból, hogy a prototípushoz való hasonlóság felülírja a séma kidolgozásának mértékét, vagyis hogy a hasonlóság magas foka a magban elsődleges a kódabeli eltérés mértékéhez képest. Másfelől, mint rámutattam, a rímséma egyik szerkezeti jellemzője, hogy a mag és a kóda hasonlósága bizonyos mértékben függetleníthető egymástól. Tehát a rímelő szerkezet két alszerkezete egymással áll szerkezeti viszonyban. **Ebben a viszonyban a mag számít autonóm szerkezetnek, amely kidolgozza a kóda sematikus alszerkezetét**. E sematikus alszerkezet ismét csak nem manifesztálódik az artikuláció során, ám a kódának a rímelő szerkezet részeként történő értelmezését a mag rímként történő feldolgozása teszi lehetővé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kóda rímeléséhez a mag rímélése szükséges, vagyis a kóda alapján önmagában nem konstruálhatunk rímet, a kóda egyedül nem hoz létre rímet.

Ez alól kivétel a ragrím, amelynek éppen periférikus volta támogatja a szerkezetbeli A/D elrendezés modelljét. A ragrím esetében ugyanis a mag és a kóda teljes mértékben függetlenedik egymástól, lévén a rím csak a kódára terjed ki. Ekkor a mag nem dolgozza ki a kóda rímszerűségének sematikus alstruktúráját, és feltehetően éppen ezért vált a ragrím a rím kategóriájának legperiférikusabb tagjává. Hogy mégis rímként működik, annak legkézenfekvőbb magyarázata ismét a kóda dependens jellege: a dependens alszerkezet ugyanis kategorizálja az egész struktúrát, azaz profilmeghatározó. Voltaképpen a kategória sémaalapú belső szerveződésében is ez az elv érvényesül, hiszen a kódabeli eltérés mértéke rajzolja ki az egyes tartományokat a kategórián belül. A prototípusalapú szerveződés aspektusában ezzel szemben az autonóm természetű mag fonológiai prominenciája döntő.

Az ily módon felvázolt mátrixszerkezetet vizsgáljuk most meg *párját* – *várják* rímpár példáján keresztül. A struktúrát az 5. ábra szemlélteti, ahol a kitöltött négyzetek jelölik a kidolgozás helyét (a sematikus alstruktúrát), a szaggatott vonalak a kidolgozási viszonyt, míg a nyilak a kategorizálást. A rímviszony dimenziójában a felelő rím kidolgozza a hívó rím sematikus alszerkezetét, amelynek következtében a hívó rím rímként kategorizálja a teljes szerkezetet. Ez kezdeményezi a feldolgozásban az összehasonlítást, amelynek során az egyes rímelő szerkezetek belső szerkezete is feldolgozódik. Mivel a mag autonóm, a magbeli egyezés válik először felismerhetővé, amely

5. ábra

A párját – várják rímpár fonológiai konstruálásának szerkezeti diagrammja

a rím erősségének meghatározásában működik közre. Ezt követően a kódabeli eltérést dolgozza fel a nyelvhasználó. Ezen a ponton a rímpárt ismét elhelyez(het)i a kategóriában, a rímsémától való elaboratív távolsága alapján. Hangsúlyozandó, hogy e konstruáló műveletek feltehetően nem érik el a tudatos figyelem szintjét a befogadás során. Másfelől megállapíthatjuk, hogy a rím mint fonológiai szerkezet holisztikusan dolgozódik fel, a folyamatban ugyanis a rímelő szerkezetek közti relációs kapcsolat felismerése kezdeményezi az összehasonlítást, ezáltal az egyes szerkezetek részletekbe menő feldolgozását.

5. Összegzés

A tanulmány a rím fonológiai leírására vállalkozott, összetett szempontrendszert valósítva meg a vizsgálat során. Egyfelől a rím kategóriájának jellemzését tűzte ki célul, mégpedig a kognitív fonológia alapján a prototípuselvnek megfelelően szerveződő fogalmi struktúráként. A kategória belső szerveződésének feltárása Arany János tanulmányára alapult, amely gazdag és részletes alapot kínál a rím típusainak egymáshoz viszonyított elrendeződésére. A kutatásban a héber nyelvre meghatározott elméleti modell kínált további lehetőséget. Az aranyi kategorizálás és a héber rímre vonatkozó általános elméleti modell diskurzusba hozása mindenekelőtt arra irányítja a figyelmet, hogy a magyar rím kognitív fonológiai elmélete is sikerrel körvonalazható, továbbá, hogy a magyar rím fonológiai jellemzői párhuzamba állíthatók a héberével, megteremtve egy univerzális rímmodell elméleti lehetőségét.

A kategória összetett bemutatása alapozta meg a rím sematikus szerkezetének fonológiai modellálását. Ennek során elsősorban az autonómia-dependencia jelenségének fonológiai alkalmazása bizonyult különösen termékenynek, továbbá annak a belátása, hogy a konceptuális természetű fonológiai sémákban a sematikus alszerkezetek, valamint az azokat kidolgozó műveletek kerülnek előtérbe a konstruálásban. Mindez azt is jelenti, hogy a rím fonológiai elemzésének nem elsősorban az egyes konkrét rímszerkezetek részletekbe menő fonetikai leírásán kell alapulnia, hiszen maga a rímszerűség komponense, valamint az összehasonlítás szerkezeti és műveleti aspektusai nem realizálódnak fonetikai szerkezetekben. Ily módon valóban a konstruálás fonológiai aspektusa válik azzá a holisztikus kiindulóponttá, amelyből a rím fonológiai működése általános érvénnyel közelíthető meg. Ezáltal a rím fonológiai konstruálása a versszöveg egészének feldolgozásába illeszkedve, összetett műveletként értelmezhető, amelyben a kategorizálási-kidolgozási folyamatok közvetlen

hatóköre a rímelő szerkezet, ugyanakkor a rímviszony aszimmetriájából következően csak a teljes szövegben érvényesül a rímszerkezetek fonológiai feltűnősége. A rím tehát a hangzás szempontjából sem járulékos, másodlagos dísz, hanem a szöveg komplex fonológiai szerkezetében értelmezhető, ugyancsak komplex alszerkezet. Ez a modell számos további ponton részletezhető, ám talán már ezen a kidolgozottsági fokon is motiválja a jelentésképzéssel való együttes vizsgálatot, azaz a fonológiai és a szemantikai pólus interdependens művelési megközelítését, amely egy funkcionális-kognitív rímelmélet végső célja lehet.

SZAKIRODALOM

- Arany János 1962 [1854]. Valami az asszonánról. In: Keresztury Dezső (szerk.): *Arany János Összes Művei 10. Prózai művek I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 213–7.
- Bybee, Joan L. 1994. A view of phonology from a cognitive and functional perspective. *Cognitive Linguistics* 285–305.
- Cohen, Henri – Lefebvre, Claire (eds.) 2005. *Handbook of categorization in cognitive science.* Elsevier, Amsterdam.
- Evans, Vyvyan 2007. *A glossary of cognitive linguistics.* Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg 2003. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and other wonders. Papers on lexical and semantic topics.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of lexical semantics.* Oxford University Press, Oxford.
- Jakobson, Roman 1962. *Selected writings. Vol. 1. Phonological studies.* Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.
- Jakobson, Roman – Halle, Moris 1956. *Fundamentals of language.* Mouton & Co – 'S-Gravenhage, The Hague.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language.* CSLI Publications, Stanford, California, 1–64.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction.* Oxford University Press, Oxford.
- László Zsigmond 1972. *A rím varázsa.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Markman, Ellen 1991. *Categorization and naming in children. Problems of induction.* The MIT Press, Cambridge–London.
- Nathan, Geoff 2007. Phonology. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford University Press, Oxford, 611–31.
- Ravid, Dorit – Hanauer, David 1998. A prototype theory of rhyme: evidence from hebrew. *Cognitive Linguistics* 79–106.
- Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschuere, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 41–52.
- Simon Gábor 2012. Utak a rímhez – a rímfogalom alakulása a huszadik században. In: Parapatics Andrea (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain.* A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 189–202. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/Utak%20a%20r%EDmhez_SIMON.pdf.
- Szepes Erika 1989. Rím. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon.* 11. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 740–3.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory.* Clarendon Press, Oxford.

Simon Gábor

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Simon, Gábor

A phonological study of Hungarian rhyme in functional cognitive approach

This study approaches the category of Hungarian rhyme as a functional cognitive phonological category. From this point of view rhyme is – as other cognitive phonological categories – a mental representation, and it has its members arranging around a prototype. The unified rhyme category includes both the pure rhyme and the assonance. The description is based on the results of the research on Hebrew rhyme: the prototype of the Hungarian rhyme category (the pure rhyme) can be characterised with the rhyme centrality principle (as in the case of Hebrew), and the so called assonance-variants are the less central members of the category. The description of the category's internal organization relies on the system of assonance demonstrated in details by JÁNOS ARANY. The main conclusion of the study is that the prototype-based categorization is more significant factor in the organization of the category of Hungarian rhyme than the schema-based categorization.

The other purpose of the study is modeling the schematic phonological structure of Hungarian rhyme with the terms phonological autonomy, dependence and construal. The schematic phonological structure of rhyme can be explained in a dynamic process of phonological construal, through elaborating the schematic substructure of rhyme at several levels of A/D alignment.

Keywords: rhyme, assonance, cognitive phonology, prototype, schema, categorization, rhyme centrality principle, autonomy/dependence alignment